

А. В. Санцевич (Київ)

Співвідношення наукового та художнього методів відображення дійсності

Повідомлення присвячене важливим питанням співвідношення художньої літератури і публіцистики з історичною наукою. Короткий огляд становлення й розвитку історичної прози та поезії поєднується з характеристикою обстановки, в якій створювалися відповідні твори. Автор полемізує з ученими, які відносять твори письменників до історичних джерел. Висловлюється думка про те, що історична художня література та публіцистика є об'єктами історіографічних досліджень. У зв'язку з подібністю соціальної функції історичної науки та художньої літератури прослідковуються особливості конкретного підходу історика й письменника до розробленої тематики, розглядаються засоби здійснення ними своїх завдань. порушується питання достовірності творів письменників, надійності їх джерельно-літературної бази. Історіографічне значення публіцистики обґрунтовується поєднанням у ній художнього слова з актуальною, цілеспрямованою документалістикою.

Нині надзвичайно зростає інтерес широких верств населення до багатьох гострих питань історії. Утвердження атмосфери відкритості та гласності, вільного обговорення проблем минулого й сучасного сприяє моральному оздоровленню радянського суспільства, звільненню від усього, що є чужим його гуманній природі. Значну роль у цій справі відіграє художня література. Багато письменників прагне зробити свій вклад у правдиве відображення художніми засобами актуальних питань історичної дійсності. Останнім часом активізували роботу над з'ясуванням і висвітленням гострих проблем минулого й історики.

У зв'язку з цим уявляється доцільним розглянути в порівняльному аспекті деякі важливі питання, пов'язані з відображенням минулого письменниками та істориками. Основні особливості цієї проблеми зводяться до того, що вчений описує минуле та сучасність у логічному, науковому плані, а письменник — у художньому, образному. До того ж дослідник спирається виключно на факти, незаперечні свідчення минулого, тимчасом як письменник має право на творчу вигадку, на зображення не тільки того, що було, а й того, що могло бути. Дане питання частково порушувалося в ряді праць¹. Однак їх автори переважно обмежувалися характеристикою художньої літератури як свідчення про минуле, здебільшого не пов'язуючи цю проблему з вивченням науковцями письменницької творчості в історіографічному плані.

Для з'ясування даного питання корисним буде хоча б короткий огляд становлення й розвитку історичної художньої літератури. В писемних пам'ятках стародавнього періоду поряд з легендами відбивалися й певні події та явища, але ще не було розподілу на історичну розповідь та художню літературу. Це розмежування виникає тільки з появою класового суспільства, з обособленням певних видів розу-

¹ Див., наприклад: Ленобль Г. История и литература: Сб. статей.— М., 1960; Верещагина Т. Д. Особенности художественного отражения действительности // Вестн. Ленингр. ун-та.— 1963.— № 11: Серия экономики, филос. и права.— Вып. 2.— С. 76—88; Пашуто В. Т. Средневековая Русь в советской художественной литературе // История СССР.— 1963.— № 1.— С. 83—118; Валерианов В. Исторический жанр в художественной литературе // СИЭ.— М., 1965.— Т. 6.— Стб. 554—560; Мельниченко В. Ю. Правда истории та художня література.— УІЖ.— 1988.— № 5.— С. 16—27; Мельниченко В. Е. Во имя правды истории.— Киев, 1988.— С. 33—48 та ін.

мової праці. Однак аж до нового часу звернення письменників до подій минулого виступає не стільки як художнє освоєння цього минулого, скільки як необхідний метод, принцип художньої творчості².

Академік Д. С. Лихачов вважає навіть, що в XI—XVI ст. літературний твір на Русі сам по собі ніколи не розглядався як пам'ятка історії, минулого. Він завжди був «сучасним», інакше до нього пропадав інтерес. Тільки в XVII ст. твори минулого стали сприйматися як такі³.

Власне історична художня література виникає на межі XVIII—XIX ст., коли як особливий літературний жанр складається історичний роман, безпосередня мета якого — зображення життя попередніх епох. Перші кроки такої художньої літератури збігаються в часі з процесом становлення історії як науки. В знання про минуле (включаючи й художнє) входить поняття історизму.

Значний вклад у формування історичної художньої літератури зробив відомий англійський письменник Вальтер Скотт. Перехід в Англії до буржуазного способу життя, що тоді відбувався, дав можливість письменникові гостро відчувати зміну епох, різку несхожість соціальних відносин, ідеології, психології та побуту середньовіччя й нового часу. Саме у творах В. Скотта художнє відтворення минулого вперше ґрунтувалося на активному залученні історичних джерел, тимчасом як раніше письменник обмежувався розкриттям тільки загального ходу історичних подій та найхарактерніших рис діячів минулого. Переважна ж більшість викладу спиралася на творчу фантазію літератора, на його особистий досвід сприйняття сучасної йому дійсності. Творчість В. Скотта справила значний вплив на наступні покоління письменників, що працювали в жанрі історичної літератури.

Звичайно, художні твори на історичну тему можуть належати до різних ідейних напрямів. Це ж стосується й їх естетичної якості. Далеко не однаковими були майстерність і талант авторів. Тому вірогідність цих творів, відповідність їх історичній дійсності доводиться оцінювати, керуючись відзначеними вище параметрами та насамперед надійністю джерельної основи. Назвемо, як зразки, тільки кілька найвидатніших творів історичної прози. Це — романи представників романтичного напрямку в літературі В. Гюго «Собор Паризької богоматері» — про життя Парижа в XV ст. (1831 р.), «93-й рік» — про Велику французьку буржуазну революцію (1874 р.), Ф. Купера «Шпигун» — з епохи боротьби США за незалежність (1821 р.), твори письменників-реалістів О. Бальзака «Шуани» (1829 р.), П. Меріме «Хроніка часів Карла IX» (1829 р.), «Жакерія» (1828 р.), Г. Флобера «Саламбо» (з історії Карфагена III ст. до н. е., 1863 р.) Ш. де Костера «Легенда про Уленшпігеля» (1868 р.) та ін.

Чудові історичні твори О. С. Пушкіна («Арап Петра Великого», «Борис Годунов», «Капітанська донька» та ін.) і М. В. Гоголя («Тарас Бульба») поклали початок реалістичному напрямку в російській художній літературі⁴. Особливо ж масштабним і вражаючим є роман Л. М. Толстого про Вітчизняну війну 1812 р. «Війна і мир» (1865—1869 рр.).

Значним є доробок української дожовтневої художньої літератури в галузі історичної тематики. Це — «Гайдамаки» (1841 р.) Т. Г. Шевченка, «Чорна рада» (1857 р.) П. О. Куліша, «Захар Беркут» (1883 р.) І. Я. Франка, «Кармалюк» Марка Вовчка та ін. Цілу серію історичних художніх творів написав М. П. Старицький. Його повісті «Бурелом» та «Шуліки» присвячено боротьбі українського народу проти польсько-шляхетських завоювальників наприкінці XVI — на початку XVII ст., історичну трилогію «Богдан Хмельницький» (1887 р.) та повість «Облога Буші» — знаменним подіям Визвольної війни 1648—1654 рр. Романи

² Валеріанов В. Указ. соч.— Стб. 555.

³ Лихачев Дм. Принцип историзма в изучении литературы // Обществ. науки.— 1981.— № 6.— С. 72.

⁴ Див.: Валеріанов В. Указ. соч.— Стб. 556—557.

«Руїна», «Останні орли» («Гайдамаки»), «Розбійник Кармалюк» висвітлюють складні соціальні суперечності після визвольної війни, антикріпосницькі народні рухи. Ці тематичні лінії дістали продовження і в творчості радянських письменників, увагу яких особливо привертала постаті провідних борців за соціальне та національне визволення українського народу. До таких творів належить роман О. Соколовського «Богун» (1931 р.), поема А. Малишка «Кармалюк», романи І. Ле «Наливайко», Ю. Мушкетика «Яса» (1990 р. — про кошового отамана Запорозької Січі І. Сірка) та ін.

Можна було б нескінченно продовжувати перелік чудових художніх творів світової та вітчизняної літератури, що становлять у сукупності своєрідний образний літопис історії людства. Відзначимо тільки, що певні досягнення на цій ниві має й радянська художня література. Перебуваючи на позиціях матеріалістичного розуміння історії, її представники не обмежуються створенням яскравих образів історичних «героїв», а приділяють також велику увагу розкриттю вирішальної ролі народних мас в історичному процесі. Поява романів О. М. Толстого «Петро І» та Ю. М. Тинянова про пушкінську епоху дала М. Горькому підставу зробити висновок, що «...створено історичний роман, якого не було в літературі дореволюційній»⁵.

Найважливіші теми радянської історичної літератури — зображення революційної боротьби та патріотичних традицій народу: визвольної боротьби проти соціального та національного гноблення братніх народів нашої Вітчизни, висвітлення переломних, визначальних епох, розкриття образів прогресивних діячів та ін. Для багатьох письменників характерним є прагнення до великих художніх узагальнень⁶.

Однак з утвердженням адміністративно-командної системи в нашій країні, із становленням та посиленням культу особи Сталіна, особливо з початку 30-х років, в історичній художній літературі стають дедалі відчутнішими ідеалізація минулого, сповзання на односторонню, обмежену, псевдопатріотичну, а по суті, просамодержавну точку зору. В обстановці культу особи у творах на історичні теми часто згладжувалися соціальні суперечності, що мали місце в минулому, применшувалися труднощі революційної боротьби, перебільшувалася та ідеалізувалася роль особи в історії, часом минуле народу підмінялося зображенням діянь видатних осіб. Особлива увага при цьому, згідно з настановами, що спускалися зверху, приділялася Івану IV Грозному та Петру І, діяльність яких трактувалася ідеалізовано. В історико-революційних художніх творах незаслужено велике місце відводилося розкриттю образу Сталіна, а багато видатних політичних діячів зовсім не згадувалося. Все це вносило в історичну художню літературу (так само, як і в науку) риси антиісторизму, суб'єктивізму, модернізації минулого.

Рішення XX з'їзду КПРС, викриття культу особи Сталіна та боротьба з його наслідками на певному етапі створили сприятливі умови для розвитку радянської історичної художньої літератури. Особливий інтерес виявляли письменники до подій та особистостей сучасної їм історії. З другої половини 50-х років були опубліковані художні твори

⁵ М. Горький о литературе.— М., 1955.— С. 413.

⁶ В роботі над цією статтею авторів стали в пригоді численні літературознавчі праці, в яких аналізується радянська історична художня література, зокрема українська: Серебрянский М. Советский исторический роман.— М., 1936; Петров С. М. Советский исторический роман.— М., 1958; Мессер Р. Д. Советская историческая проза.— Л., 1955; Андреев Ю. А. Русский советский исторический роман: 20—30 годы.— М.; Л., 1962; Сиротюк М. Українська історична проза за 40 років.— К., 1958; Сиротюк М. І. Український радянський історичний роман: Проблеми історичної і художньої правди.— К., 1962; Сиротюк М. Живий перегиб епох і народів: Ідеї інтернаціоналізму в українському радянському історичному романі.— К., 1981; Голубева З. С. Український радянський роман 20-х років.— Харків, 1967; Дончик В. Г. Український радянський роман: Рух ідей і форм.— К., 1987, та ін.

І. Еренбурга «Відлига», В. Дудінцева «Не хлібом єдиним», О. Гончара «Собор» та інші, в яких яскраво викривалися вади сталінської системи правління (за сучасним визначенням: адміністративно-командної системи), перші кроки боротьби з нею, які, однак, виявилися непослідовними й нетривалими.

У період застою (70-ті — перша половина 80-х років), як і за часів Сталіна, в історичній художній літературі заохочувалися згладжування суперечностей суспільного процесу, ідеалізація минулого й, особливо, сучасності. Обмеженим було коло діячів минулого, що потрапляли на сторінки художньої літератури. Але виходили в той час і окремі правдиві твори, в яких різнобічно й переконливо зображувалися героїзм і трагізм радянських людей у суворі дні Великої Вітчизняної війни, труднощі й злигодні відбудовного періоду, проблеми життя села та ін. Але письменники, які порушували особливо гострі питання історії країни, в ті роки не могли опублікувати свої твори.

Тільки після квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС, який започаткував назрілі прогресивні перетворення в нашому суспільстві, ці твори, значна частина яких була написана ще в 60-ті роки, побачили світ. Серед них — романи О. Бека «Нове призначення», Д. Гравіна «Зубр», В. Дудінцева «Білі шати», А. Рибакіна «Діти Арбата», В. Сосяри «Третя рота», В. Гроссман «Життя і доля» та ін. У цих непересічних творах переконливо розкриваються численні біди, що їх несло народові всевладдя адміністративно-командної системи, репресії періоду культу особи, жорстоке свавілля лисенківщини, драматичні випробування часів Великої Вітчизняної війни. Українські письменники не могли обійти трагедійної теми, пов'язаної з чорнобильською катастрофою. В. Яворівський написав роман «Марія з полином у кінці століття» (1988 р.), а Ю. Щербак — документальну повість «Чорнобиль» (1989 р.). Ці твори заслуговують на особливу увагу, оскільки їх автори були свідками та учасниками ліквідації наслідків чорнобильської біди. Опублікування цих і подібних неординарних зразків художньої літератури було свідченням утвердження гласності в нашому житті.

«...Обстановка гласності в діяльності партійних, радянських, громадських організацій, засобів масової інформації, розгортання реальної критики і самокритики, утвердження відкритості і правдивості в політиці, — наголошується в резолюції XIX Всесоюзної конференції КПРС «Про гласність», — дали змогу партії, всьому народові краще зрозуміти своє минуле і сучасне, виявити фактори гальмування, пробудити могутні патріотичні сили до активної і цілеспрямованої роботи на благо країни, соціалізму»⁷.

В цій відповідальній діяльності твори письменників, як й істориків, виступають важливим чинником пізнання й перетворення світу. Тому надзвичайно важливо чітко визначити, в якому співвідношенні перебуває художнє відображення історичної дійсності у порівнянні з науковим, у якому аспекті розглядає історик художні твори про минуле і сучасність. Щодо цього серед істориків немає єдиної думки. Деякі з них, особливо фахівці-джерелознавці, відносять художні твори до історичних джерел. Так, В. І. Стрельський у своєму посібнику з джерелознавства історії СРСР навіть виділив окремий розділ «Пам'ятки художньої та наукової літератури», в якому зазначав, що ця література становить «особливу і специфічну групу історичних джерел»⁸. Згодом він писав уже про джерелознавчий аспект «у творах художньої літератури»⁹.

⁷ Матеріали XIX Всесоюзної конференції Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1988. — С. 139.

⁸ Стрельський В. И. Источниковедение истории СССР: период империализма (Конец XIX в. — 1917 г.). — М., 1962. — С. 538.

⁹ Стрельський В. И. Теория и методика источниковедения истории СССР. — Киев, 1968. — С. 51.

Цієї точки зору дотримується й ряд інших джерелознавців — М. Я. Варшавчик, А. В. Предтеченський, С. О. Шмідт, Н. І. Миронець та ін.¹⁰ Щоправда, при цьому робиться застереження, відповідно до якого творчість письменників здебільшого не є джерелом для вивчення подій і фактів, оскільки останні автори беруть з різних джерел та власних спостережень. Мовляв, художня література в цілому є джерелом, що об'єктивно відображає суспільну думку, пануючі ідеї епохи, в яку відповідні твори були написані¹¹. Отже, вони виступають як джерела з історії суспільної думки*. Таким чином, з цього пояснення деяких джерелознавців виходить, що історичні художні твори тільки частково є історичним джерелом... Зауважимо, що вивченням суспільної, а точніше історичної думки спеціально займається не джерелознавство, а переважно історіографія. Тут відчувається невиправдано розширене тлумачення поняття «історичне джерело». Насправді ж історична художня література в цілому (а не певними своїми сторонами) виступає неодмінним об'єктом історіографічного дослідження. Про це, зокрема, переконливо свідчить велика кількість праць про історичні погляди вітчизняних письменників¹². Основним об'єктом дослідження в них виступають художні твори. Однак використовуються й історичні джерела — автобіографії, щоденники, листування письменників, а також різні матеріали про їхнє життя та творчість.

До того ж, слід враховувати, що деякі історики (наприклад, М. М. Карамзін, М. І. Костомаров, М. С. Грушевський та ін.) були водночас і письменниками, що дає можливість у порівняльному аналізі на різноманітному матеріалі творчості однієї й тієї самої людини робити конкретні висновки про її історичні погляди.

Важливою характерною рисою вітчизняної художньої літератури був незгасний інтерес видатних письменників до минулого своїх народів, тісно пов'язаний з їх неослабною увагою до історичної долі всього людства.

Досліджуючи історичні погляди письменників, історіографу доводиться звертатися до праць істориків-професіоналів, щоб визначити міру впливу наявних наукових концепцій на уявлення літератора про історію, а також з'ясовувати, які джерела насамперед привертати його увагу, наскільки добре він їх знав, якими прийомами критики він користувався.

Звичайно визначні прогресивні письменники добре знали наукову літературу свого часу. Нерідко, виступаючи з більш передових ідейних позицій, ніж історики, вони своїми судженнями про вчених, репліками їм, відгуками на їх твори вносили певний вклад в історіографію. Виразним прикладом цього може бути обширна розвідка-рецензія І. Я. Франка «Причинки до історії України-Русі» на твори М. С. Грушевського з історії України¹³.

¹⁰ Варшавчик М. А. Вопросы логики исторического исследования и исторический источник.— *Вопр. истории*.— 1968.— № 10.— С. 76—89; Предтеченский А. В. Художественная литература как исторический источник.— *Вестн. Ленингр. ун-та*. 1964.— № 14.— Серия истории, языка и лит-ры.— Вып. 3.— С. 76—84; Шмидт С. О. Вопросы преподавания источниковедения // *Новая и новейшая история*.— 1962.— № 4.— С. 112—119.

¹¹ Див.: Стрельский В. И. Источниковедение истории СССР.— С. 540; Миронець Н. І. Художня література як джерело вивчення історії. — *УІЖ*.— 1971.— № 7.— С. 41; Миронець Н. І. Революционная поэзия Октября и гражданской войны как исторический источник.— *Киев*, 1988.— 175 с.

* Зауважимо, що зазначені категорії (суспільна думка, пануючі ідеї епохи) знаходять глибоке розкриття і в історичних дослідженнях, інших наукових працях, але вони аж ніяк не відносяться до джерел.

¹² Черепнин Л. В. Исторические взгляды классиков русской литературы.— *М.*, 1968; Марченко М. І. Историчне минуле українського народу в творчості Т. Г. Шевченка.— *К.*, 1957; Марченко М. І. Историчні погляди Шевченка.— *К.*, 1959; Историчні погляди Т. Г. Шевченка.— *К.*, 1964; Марголис Ю. Д. Исторические взгляды Т. Г. Шевченко.— *Л.*, 1964; І. Я. Франко як історик.— *К.*, 1956; та ін.

¹³ Франко Іван. Зібр. творів: У 50 т.— *К.*, 1986.— Т. 47.— С. 417—548.

У свою чергу, історики також приділяють певну увагу аналізу творчості літераторів з точки зору належного відображення у ній минулого. Такі праці є невід'ємною складовою частиною історіографії. Проте Н. Д. Степанова має рацію, твердячи, що в узагальнюючих дослідженнях з історії історичної науки СРСР згадані вище праці практично не аналізуються¹⁴.

Слід відзначити, що в українській радянській історіографії вивчення історичних поглядів видатних письменників зайняло помітне місце. Найважливіші з досліджень такого характеру стисло аналізуються в узагальнюючих історіографічних працях¹⁵. Таким чином, наявна дослідницька практика переконливо свідчить, що характеристика історичних поглядів письменників є невід'ємною складовою частиною радянської історіографії і потребує чітких теоретичних узагальнень.

Оскільки соціальна функція історичної науки та історичної художньої літератури дуже подібні, важливо простежити особливості конкретного підходу історика та письменника до розроблюваної ними тематики, розглянути засоби, за допомогою яких вирішуються ці завдання. Якщо для власне наукових праць особливо показовою є тематика, пов'язана з політичним, соціально-економічним розвитком, історією міжнародних відносин, культурою тощо переважно на матеріалі найрізноманітніших джерел із вкрапленням численних, здебільшого короточасних людських дій, то письменники найчастіше вдаються до докладного життєпису діячів минулого чи створених творчою уявою героїв на широкому історичному тлі.

Показовими щодо цього можуть бути фундаментальні твори вчених та літераторів на аналогічні теми. Так, відомий український письменник М. П. Старицький написав історичну трилогію, а видатний історик І. П. Крип'якевич — ґрунтовну монографію про Б. Хмельницького¹⁶. І вчений, і письменник висвітлюють одні й ті самі найважливіші події, пов'язані з діяльністю славного гетьмана, але по-різному упорядковують матеріал.

Історик ставить перед собою завдання повно й адекватно дійсності показати насамперед політичну, військову діяльність Б. Хмельницького, приділяючи особливо багато місця зображенню подій Визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. Суто біографічні матеріали про гетьмана займають не більше чверті тексту монографії¹⁷. А письменник створив складний та багатогранний образ Б. Хмельницького не тільки як політичного й державного діяча, а й як людини. М. П. Старицький, вдаючись нерідко до вигадки, розповів і про окремі вчинки гетьмана, і про те, що він думає, відчуває, переживає в той чи інший момент свого життя. Отже, маємо морально-психологічний портрет видатної людини.

Таким чином, маючи спільний об'єкт розгляду — людське суспільство, наукове дослідження і художній твір різняться предметом пізнання. З приводу цього Л. М. Толстой писав: «Історик і художник, описуючи історичну епоху, мають два зовсім відмінні предмети. Як історик не матиме рації, коли він намагатиметься представити історичну особу в усій її цільності, в усій складності відношень до всіх сторін життя і тим мимохіть упускаючи та заслоняючи головне своє завдання — указання на участь особи в історичній події, так художник не

¹⁴ Степанова Н. Д. Место историка-писателя в историографии // *Вопр. истории.* — 1985. — № 4. — С. 182—183.

¹⁵ Див.: Санцевич А. В., Комаренко Н. В. Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР. — Киев, 1986. — С. 94.; Санцевич А. В. Українська радянська історіографія (1945—1982). — К., 1984. — С. 23—24.

¹⁶ Старицький М. Богдан Хмельницький: Історическа трилогія. — Т. 1. — Перед бурей; Т. 2. Буря; Т. 3 У пристани. — Киев, 1964; Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / Вид. 2-е, випр. і доп. — Львів, 1990. — 408 с.

¹⁷ Крип'якевич І. П. Назв. праця. — С. 5.

виконає свого діла, розуміючи особу так, як історик, представляючи її завжди в її значенні історичному...

Для історика в розумінні сприяння особою якій-небудь одній меті є герой, для художника в розумінні відповідності всім сторонам життя не може і не повинно бути героїв, а повинні бути люди»¹⁸.

Справді, якщо під «героем» (у Л. М. Толстого) розуміти конкретного діяча, особу в історії, зображену науковцем у її діях строго за історичними джерелами, то письменник при створенні художнього образу цього діяча має ширший порівняно з істориком простір, вдаючись до реалістичної вигадки. Він використовує не тільки вірогідний фактичний матеріал, а й своє знання людей, уміння проникати в їх внутрішні, приховані переживання, особисті враження. Аналізуючи історичну дійсність, письменник переносить в її площину безпосередній духовний досвід людини.

Таким чином, історик, спираючись на вірогідний фактичний матеріал, у тому числі й на дані суміжних наук, аналізує хід подій, простежує причинно-наслідкові зв'язки між явищами, вичленяє закономірності історичного процесу як розвитку певної ділянки людського суспільства. В центрі уваги письменника — внутрішній світ, духовна сутність людини, процес зміни останньої під впливом історичної дійсності, ставлення особи до цієї дійсності, її переживання, враження, оцінки.

Недостатню увагу радянських вчених до видатних історичних діячів (особливо вихідців з панівних класів) письменники намагаються компенсувати своїми творами, написаними з використанням найрізноманітніших матеріалів. Щодо цього особливо показова творчість В. Пікуля. У центрі його книг найчастіше відомі діячі: полководці, дипломати, царі. Він багато писав про ту історію, яка роками замовчувалася, про «білі плями» минулого, про те, що хоче знати народ. Звідси й велика популярність творів письменника. З патріотичним почуттям В. Пікуль відображав не тільки перемоги російської армії, врівноважений та величний хід історії, а й невдачі країни, трагедії народу. Це викликало у читачів почуття довіри до автора.

У своїй роботі письменник спирався на величезну документально-літературну базу. Він мав велику бібліотеку, постійно вивчав історичні наукові праці. Понад 40 років він складав картотеку, до якої вносилися відомості про осіб, які зробили певний вклад в історію нашої держави. За цією картотекою можна прослідкувати генеалогію різних сімейних династій. В. Пікуль систематично займався й іконографією, збирав портрети історичних діячів, які ставали йому у великій пригоді при словесному описі створюваних ним образів¹⁹.

Цей досвід письменника дуже повчальний і для фахівців-істориків, особливо при висвітленні діяльності певних осіб у різних обставинах, при розкритті їх психологічних рис, мотивації вчинків.

Однак у своїй творчості В. Пікуль не завжди спирався на вірогідну джерельну базу. Літературні критики твердять, що він досить часто вдавався до вплітання у тканину своїх творів історичних оповідей, навіть лубку, що викликало особливий інтерес читача²⁰. Зауважимо від себе, що нерідко письменник просто наводив анекдоти, яких свого часу друкувалося чимало.

Дослідник творчості письменника, що поставив перед собою завдання з'ясувати, наскільки адекватно його творчість відображає історичну дійсність, опиняється в складному становищі. Цьому дослідникові доведеться багато попрацювати над з'ясуванням того, коли саме оповіді В. Пікуля ґрунтуються на реаліях минулого, а коли — на малоімовірних анекдотичних ситуаціях.

¹⁸ Толстой Л. Н. Полн. собр. соч.— М., 1949.— Т. 13.— С. 57.

¹⁹ Наши интервью // Военно-ист. журн.— 1988.— № 1.— С. 62.

²⁰ Коняев Н. История Валентина Пикуля // Нева.— 1987.— № 12.— С. 159—161.

Та справа тут, зрештою, не тільки в дрібницях, у ситуаційних неточностях. Письменник припускався прорахунків принципового характеру. Так, у романі «Фаворит» він багато писав про відвідування Г. Потьомкіним Запорозької Січі, але жодного разу не обмовився про те, що з ініціативи саме цього вельможі Катерина II ліквідувала Січ та її військо²¹. А, погодьмося, цей факт надзвичайно промовистий і важливий для розкриття образу героя роману.

Таким чином, у своєму зображенні історії В. Пікуль, безперечно, досить тенденційний. Але позитивним є те, що його романи пробуджують інтерес до історичного минулого. А на сучасному етапі відкриваються сприятливі обставини для його адекватного відображення й письменниками, й істориками.

Що ж до класиків вітчизняної літератури, то вони, як правило, залучали для написання своїх творів надзвичайно широку й різноманітну джерельно-літературну базу, приділяючи велику увагу реаліям минулого, виявляючи належну шану до історичного документа²². Про це красномовно свідчить, зокрема, досвід Л. М. Толстого, М. О. Шолохова та інших видатних майстрів слова.

Згадуючи про свою роботу над «Тихим Доном», М. О. Шолохов відзначав, що йому легко було стосовно фактичного матеріалу: його підліткові роки пройшли у розпал громадянської війни, отже, тема була перед очима. «Труднощі прийшли потім, — згадував письменник, — коли треба було писати і знати історію громадянської війни. Тут уже потрібне було сидіння в архівах, вивчення мемуарної літератури. Причому не тільки нашої, а й емігрантської... Розмови, спогади учасників — так складався кістяк. А побутова сторона, вона ж теж спостерігалася, тому що жив я у різних хуторах»²³. Так М. О. Шолохов розкрив той обширний комплекс матеріалів та відомостей, використаних ним у славнозвісному романі. Звичайно, хід історичних подій, змальованих у ньому, значна частина дійових осіб, згадувані військові підрозділи відповідають дійсності. Образну реконструкцію минулого автор здійснював з широким використанням архівних матеріалів, причому численні документи наводилися ним дослівно. Все це свідчить про велику дослідницьку роботу письменника під час написання роману. Зокрема, помітне місце в ньому займають сторінки, де розповідається про антирадянський заколот Сердобського полку (квітень 1919 р.). Використавши різноманітні джерела, автор дав цілком реалістичну картину цієї події²⁴, яка, до речі, не дістала належного висвітлення в історичній літературі.

На наш погляд, до цього роману, як і до інших видатних творів художньої літератури, можна з повним правом віднести слова Г. Гегеля про те, що в ньому — відображення «духу епохи, духу нації», «справді субстанціональних сторін і тенденцій національного буття»²⁵.

Перед письменником відкриваються широкі можливості для розкриття внутрішнього світу своїх героїв. Навпаки, історик тут дуже обмежений джерелами. Це, мабуть, тільки спогади, щоденники та ще листування. Письменник же в даному разі може широко вдаватися до художнього домислу. За слушним визначенням П. Панча, авторові художнього твору часом доводиться «виходити не так з самих фактів, як із логіки фактів»²⁶, тобто з характерних особливостей самого історичного процесу, конкретної зображуваної обстановки.

²¹ Див.: Кавторин В. История для бедных // Там же. — С. 167.

²² Дьяков В. А. Исторические реалии «Хаджи-Мурата» // Вопр. истории. — 1973. — № 5. — С. 135—148; Симанов С. Н. Некоторые исторические реалии «Тихого Дона» // Вопр. истории. — 1977. — № 5. — С. 127—141.

²³ Литературная Россия. — 1975. — 23 мая.

²⁴ Див.: Симанов С. Н. Указ. соч. — С. 139—140.

²⁵ Гегель Г.-В. Ф. Эстетика. — В. 4 т. — М., 1941. — Т. 3. — С. 451, 438.

²⁶ Дніпро. — 1955. — № 6. — С. 103.

Однак при великому значенні творчого домислу в роботі письменника важливою її основою залишаються все ж неспростовні історичні факти. Тому викликає певний сумнів твердження літературознавця М. Й. Сиротюка про те, що «цілком придатні для використання без жодних змін дослідниками факти, однак, для митця не можуть служити не тільки готовим матеріалом, а навіть і напівфабрикатом: він покликає факти історії (і життя взагалі) перетворювати в факти мистецтва»²⁷. Виходить щось незрозуміле: і історик, і письменник відображають ту ж саму історичну дійсність (шоправда, різними засобами: логічним або образним), а фактична основа останньої, за М. Сиротюком, виявляється різною. Тут явно сплутані засоби досягнення мети із залученням до цієї справи матеріалом. Тільки вигадані письменником факти можна, на наш погляд, називати фактами мистецтва.

Художній літературі на історичну тематику, що побачила світ у роки культу особи та застою, притаманні недоліки та огріхи загального характеру. Це насамперед прояви ідеалізації, модернізації минулого, часом уникнення аналізу складностей і суперечностей історичного процесу. Трапляється «перевантаження» творів «героями», чия роль у багатьох випадках не розкривається належним чином. Нерідко репресовані за часів культу особи історичні діячі, діяльність яких має пряме відношення до тематики відповідного твору, або обходяться мовчанням, або характеризуються однобічно, виключно негативно. Останнє стосується й добору «героїв» для художніх біографій. Головні персонажі творів цього жанру також подаються читачеві однобічно, з лакуванням окремих сторін їхньої діяльності, замовчуванням їхніх вад, помилок тощо.

Для сучасного етапу розвитку радянської історичної художньої літератури характерними є широка гласність, активне вторгнення в «заборонні зони», різнопланове й досить глибоке висвітлення минулого образними засобами. Водночас помітні й певна прихильність деяких авторів виключно до критичних сюжетів, надмірне копірсування в дрібницях і прикроях нашого нелегкого життя. Це стосується й окремих творів української літератури²⁸.

Особливо успішно на сучасному етапі розвивається такий оперативний літературний жанр, як публіцистика — своєрідний сплав яскравого художнього слова й животрепетної актуальної, цілеспрямованої документалістики. Публіцистика досліджує, узагальнює, висвітлює й оцінює з тих чи інших ідеологічних позицій назрілі суспільно-політичні проблеми, оперуючи засобами логічного переконування та емоційного впливу. Своєю творчістю, підпорядкованою певним інтересам чи соціальним та моральним ідеалам, публіцисти впливають на громадську думку, відповідні установи чи організації. Талановитому публіцистичному творові притаманні логіка суджень, глибина думки, широта життєвого погляду. Все це у поєднанні з високими художніми якостями надає йому своєрідного колориту, літературно-мистецької вартості²⁹⁻³⁰.

Таким чином, публіцистика перебуває немовби на стику художньої літератури та історичного дослідження і, безумовно, має певне історіографічне значення. Зрозуміло, що ця галузь творчості викликає інтерес як у письменників³¹, так і в істориків³². Звичайно, як художня чи

²⁷ Сиротюк М. Українська історична проза за 40 років. — С. 232.

²⁸ Див., напр.: Шевчук В. Дзигар одвічний. — К., 1990. — 264 с.

²⁹⁻³⁰ Див.: Григораш Д. С. Журналістика у термінах і виразах. — Львів, 1974. — С. 188—189.

³¹ Здоровега В. Й. У майстерні публіциста. — Львів, 1969; Лазебник Ю. А. Публіцистика в літературі. — К., 1971; Черепанов М. С. Проблеми теорії публіцистики. — М., 1971; та ін.

³² Санцевич А. В. Історіографічне значення публіцистики // Укр. іст. журн. — 1967. — № 11. — С. 47—55; Корогод Г. І. Партійна публіцистика як історичне джерело // Там же. — 1981. — № 10. — С. 135—139; Іщенко М. Г. Значення публіцистики для вивчення сучасної вітчизняної історії // Там же. — 1985. — № 3. — С. 29—39.

наукова література, публіцистика також є об'єктом вивчення історіографії, а не джерелознавства, відповідно не належить до історичних джерел, хоч деякі дослідники (це видно на прикладі статті Г. І. Корогода) саме до них відносять публіцистичні твори.

У розвідках методологічного характеру великого значення публіцистиці надавалося саме в історіографічному плані. Ще К. Маркс закликав публіцистів до того, «...щоб було менше розпливчатих міркувань, гучних фраз, самовдоволення й самолюбівання і більше виразності, більше уваги до конкретної дійсності, більше знання справи»³³. Концентруючи увагу журналістів на соціальній віддачі їхніх виступів, В. І. Ленін орієнтував їх на те, щоб поспівати за історичними подіями, «...підводити підсумки, робити висновки, почерпати з досвіду сьогоденної історії уроки, які згодяться завтра...»³⁴.

Відомий діяч А. В. Луначарський особливо підкреслював близькість наукової думки та публіцистичної творчості. Він зазначав, що письменник у публіцистичних статтях виступає як мислитель-художник. Саме таких осіб, писав А. В. Луначарський, висували класи, яким треба було активізуватися й організовувати свої сили для дій³⁵. Це повністю стосується і сучасного радянського суспільства.

Важливою рисою публіцистики є те, що вона виводить типове не лише засобами зображення, як художня література, а й добором характерних для свого часу реальних фактів і конкретних людей³⁶.

Цілком правильно публіцистику найчастіше пов'язують із сучасною історією, оскільки обидві вони звичайно йдуть по свіжих слідах подій. Але нерідко предметом її розгляду стають і більш віддалені періоди. Так, Я. Галан у своїх публіцистичних виступах «З нюрнберзького щоденника», написаних у 1945—1946 рр., викриваючи німецький фашизм, постійно вдається до ретроспективного аналізу злочинних дій гітлерівців у 30-х роках та під час другої світової війни³⁷.

Публіцисти яскраво показують соціальний сенс, що його мали для нашого сьогодення найважливіші історичні події, життєвий шлях, видатні звершення трудівників-виробничників, новаторів, творчі здобутки науковців, митців, громадських діячів. Вони гідно розкривають вирішальну роль народних мас в історії через висвітлення безпосередніх дій їхніх найвизначніших представників.

Суспільне значення творчості публіциста найпереконливіше виявляється в її дієвості. Звичайно, читача приваблює і образність мови, і яскравість викладу, й емоційна насиченість публіцистичного виступу, письменника чи історика. Та головне, напевно, не в цьому. Видатні публіцистичні твори насамперед вражають великою правдою відображення дійсності, закликом до її прогресивного перетворення, до виборювання щасливого майбутнього для суспільства.

За останні роки значення публіцистики надзвичайно зросло. Істотно розширився діапазон висвітлюваної нею тематики. Якщо в часи застою увага публіцистів концентрувалася переважно на відображенні успіхів та досягнень, то на сучасному етапі, крім цього, значне місце на сторінках преси займає критичний аналіз різних сторін історичної дійсності. Викриваються факти зловживання владою, всілякі огріхи та суперечності нашого життя.

Важливою рисою сучасної публіцистики є висвітлення життєвого і творчого шляху таких історичних діячів, як М. І. Бухарін, О. І. Ріков, Ф. Ф. Раскольников, Х. Г. Раковський, Г. Л. П'ятаков, М. Хвильо-

³³ Маркс К. Лист Арнольду Руге у Дрезден // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 27.— С. 355.

³⁴ Ленін В. І. Що відбувається в Росії? // Повне зібр. творів.— Т. 9.— С. 198.

³⁵ Луначарський А. В. Стаття о советской литературе.— М., 1958.— С. 318—319.

³⁶ Іщенко М. Г. Назв. праця.— С. 34.

³⁷ Галан Я. Твори: У 4 т.— К., 1980.— Т. 4.— С. 152—156.

вий та інших, чиї імена були раніше під заборонаю, а якщо й згадувалися, то лише в негативному плані.

Однак у цих матеріалах впадають в око й недоліки — неточності, навіть перекозлення фактів. Іноді замість того, щоб проникнути в глибинну суть життєвих колізій, публіцисти виявляють емоційну нестримність, зловживаючи гучною фразеологією. Нерідко при викритті того чи іншого негативного явища гору бере не здоровий глузд, а позиція задержуватості, яка зводить нанівець найдобріші спонування і в кінцевому підсумку шкодить гласності й соціальному поступу. О. М. Яковлев слушно наголошував на необхідності «найретельнішої перевірки всіх фактів у публікаціях, особливо у виступах гострої критичної спрямованості»³⁸. Отже, перед публіцистами в їх патріотичній діяльності, спрямованій на поглиблення перебудовних процесів, стоять відповідальні та складні завдання.

Таким чином, як історична художня література, так і публіцистика відіграють важливу роль у висвітленні подій і явищ минулого та сучасності, справляють великий емоційний вплив на трудящих, значною мірою сприяють розширенню їх кругозору, моральному вдосконаленню. Тому ці форми літературної творчості, безумовно, повинні бути постійним об'єктом історіографічного дослідження.

Важливе значення мають теоретичні узагальнення з питань взаємодії історичної науки та художньої літератури. Всебічний, об'єктивний підхід до висвітлення минулого й сучасного, врахування швидкоплинних соціальних змін — це не тільки умова досягнення істини, а й справа совісті авторів наукових, художніх та публіцистичних творів.

Прогресивний, гуманний характер сучасних оновлювальних процесів виявляється, зокрема, у створенні в суспільстві умов для наукового самоаналізу, самокритики і самовдосконалення. У цій важливій і відповідальній роботі почесне місце належить історичному дослідженню та художній літературі.

Складні проблеми осягнення історичної дійсності можна розв'язати тільки спільними зусиллями представників усіх форм суспільної свідомості. Конкретно-історичний виклад тих чи інших подій фахівцем-істориком істотно доповнюється образними картинами діянь людини, вправно змальованими пером письменника. І одному, й другому читач буде вдячний за відтворення минулого, за історичний досвід, такий необхідний для сучасного життя, для вироблення перспектив на майбутнє.

Найважливішим завданням обох розглянутих вище форм суспільної свідомості є досягнення історичної істини, що виражає вищу сутність минулого й сучасного. Ця істина стає зрозумілішою саме у порівнянні двох точок зору: логічної (наукової) й образної (художньої). Обидві вони сходяться на адекватному відображенні дійсності, але різними засобами, виступають найважливішими формами самопізнання людського суспільства.

Тільки комплексне історіографічне вивчення всієї творчої спадщини (як наукової, так і художньої) про минуле і сучасне людського суспільства дає реальні гарантії осягнення всієї розмаїтості історичної дійсності.

Одержано 28.08.90

Сообщение посвящено важным вопросам соотношения художественной литературы и публицистики с исторической наукой. Краткий обзор становления и развития исторической прозы и поэзии увязывается с характеристикой обстановки, сопутствующей изданию соответствующих произведений. Автор полемизирует с учеными, которые относят труды писателей к историческим источникам. Высказывается мысль о том, что историческая художественная литература и публицистика выступают

³⁸ Рад. Україна.— 1988.— 15 лип.

объектами историографических исследований. В связи с похожестью социальной функции исторической науки и художественной литературы прослеживаются особенности конкретного подхода историка и писателя к разрабатываемой тематике, рассматриваются средства осуществления ими своих задач. Поднимается вопрос достоверности произведений писателей, надежности их источников-литературной базы. Историографическое значение публицистики обосновывается сочетанием в ней художественного слова и актуальной, целенаправленной документалистики.

Ю. І. Неженцев (Київ)

3 історії громадської діяльності наукової інтелігенції України в умовах «диктатури пролетаріату»

Розповідається про малодосліджені аспекти діяльності громадських об'єднань наукової інтелігенції України — секцій наукових працівників у 20—30-ті роки. Висвітлюється загальне становище інтелігенції у роки становлення адміністративно-бюрократичної системи.

Ідея створення професійної спілки наукових працівників одержала популярність серед учених ще в період першої російської революції 1905—1907 рр. Саме тоді була організована професійно-політична Академічна спілка, що проіснувала недовго. В роки реакції вона була ліквідована. У період Лютневої революції робилися спроби її відродження, але їх перервали Жовтнева революція та громадянська війна. І тільки з початком мирного будівництва ідея створення профспілки наукових працівників знову виникла. Її підтримувала нова влада, але з деякими обмеженнями.

Ще в 1918 р. пленум Всеросійської ради профспілок категорично висловився проти створення окремої професійної спілки інженерів. Однак, незважаючи на це, у профспілках робітничого класу почали виникати відносно самостійні професіональні об'єднання спеціалістів — інженерно-технічні секції. Аналогічні осередки почали організовуватися в 1921 р. й у профспілках працівників освіти.

Виникає запитання, чому створювалися саме окремі секції, а не професійні спілки? Як уже зазначалося, створення окремої профспілки вчених було неприйнятним для держави диктатури пролетаріату через те, що така професійна спілка, мовляв, віддалила б завдання подолання протилежності між працівниками розумової та фізичної праці, висунутого програмою РКП(б). У даному конкретному випадку окрема профспілка наукових працівників могла, як вважалося, організаційно відособити їх від представників інших, більш масових інтелектуальних професій, а найголовніше, утруднити вплив РКП(б) на наукову інтелігенцію. Оскільки вчені прагнули до самостійної профспілкової організації, був знайдений компромісний варіант — секція наукових працівників у профспілці працівників освіти. Однією з перших така секція була створена в Харкові¹⁻². У вересні 1921 р. секція наукових працівників була організована в Одесі, а в жовтні 1922 р. — у Києві³.

¹⁻² Иванова Л. В. Формирование советской научной интеллигенции. — М., 1980. — С. 303.

³ Багалея Д. И. Профессиональное объединение научных работников на Украине // Науч. работник. — 1926. — № 9. — С. 72; ЦДАЖР УРСР, ф. 2717, оп. 1, спр. 140, арк. 3.